

Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi

Mustafa Aylar¹

Özet

IX.-X. yüzyılda İslâm dünyasında coğrafya ilminin gelişmesi ile birlikte Müslüman coğrafyacılar, başta İslâm coğrafyası olmak üzere o dönemin ülkeleri, bölgeleri, şehirleri hakkında bilgi veren önemli eserler kaleme almışlardır. VII. yüzyılda Arap-İslâm hâkimiyetine geçen İran coğrafyası, Müslüman coğrafyacıların eserlerinde mühim bir yer tutmaktadır. Müslüman coğrafyacılar tarafından batıda Mezopotamya'dan doğudaki büyük İran çölüne doğru uzanan ve dağlık olması nedeniyle coğrafyacılar tarafından dağlar anlamında tavsif edilen Cibâl bölgesi müelliflerin eserlerinde detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Bu bölge Rey, Hemedân, İsfahan, Kirmanşah gibi Eskiçağ ve Ortaçağ'da önemli bir yere sahip şehirlerin yanında mezkûr şehirlere nazaran daha küçük -ancak ehemmiyeti büyük- birçok şehre ev sahipliği yapmıştır. Bu çalışmada, başta Ortaçağ İslâm coğrafyacılarının eserleri esas alınarak Cibâl bölgesi hakkında verilen bilgiler derlenip bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Giriş

Arapça dağlar anlamına gelen Cibâl (جبال), dağ manasındaki Cebel (جبل) kelimesinin çoğuludur. Bu isim, dağlık bir alan olan bölgenin coğrafi durumuyla tutarlıdır. İslâm'dan evvel Cibâl bölgesine Mâh veya Mâd bazen de Pehle adı verildiği anlaşılmaktadır.² Müslüman müelliflerden İbn Nedîm (ö. 385/995 [?]), bölgeden Pehleviyye;³ İbn Hurdazbih (ö. 300/912-13) ise Bilâd-ı Pehleviyyîn olarak bahsetmektedir.⁴

- 1 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Ortaçağ ABD, mustafaaylar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5536-283X
- 2 Hüsrev Hüsrevî, "Cibâl", *Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm*, C. IX, Tahran 1384, s. 537.
- 3 İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî, *el-Fibrîst*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dârü'l-Mearife, Beyrut 1417, s. 24.
- 4 İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, çev. Murat

Ancak Cibâl adının kullanımı sonraki dönemlerde terk edildi ve Selçukluların hüküm sürdüğü XII. yüzyılda Arapların Aşağı Mezopotamya olan eski Irak'tan ayırmak üzere hatalı bir isimlendirmeye İran Irak'ını ifade eden Irak-ı Acem olarak anılmaya başlandı. XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular İran'ın tüm batı bölgelerini fethettiklerinde ve bundan kısa bir süre sonra da Hemedan'ı başkent yapıp nüfuzlarını ve fetihlerini Abbasi halifeliğinin merkezi olan Mezopotamya'ya kadar genişlettiklerinde, halifelik makamından "Irakeyn Sultanı" ünvanını aldılar. Bu ünvanın, yani ikinci Irak'tan kastın Cibâl eyaleti, yani Selçuklu hükümdarlarının merkezinin olduğu yer olduğu anlaşıldı. Dolayısıyla bu Irak'ı asıl Irak'la karıştırmamak için insanlar buraya "Irak-ı Acem" dediler.⁵ XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Cibâl bölgesinin Irak-ı Acem olarak adlandırılmasının yanlış olduğunu belirterek bu adlandırmanın yeni olduğunu ve geçmişte böyle bir kullanım olmadığını ifade etmiştir.⁶ Zekeriyâ Kazvîni (ö. 682/1283), Cibâl kelimesini kullanarak buranın Farsça'da dağlar anlamına gelen Kûhistân olarak da adlandırıldığını belirtir.⁷ Ancak XIV. yüzyıla geldiğimizde artık Cibâl adının artık kullanılmadığı görülmektedir. Abdülhakk Bağdâdî, bölgeyi açıklarken buranın Iraku'l-Acem diye bilinen bölgenin özel adı olduğunu,⁸ Ebû'l-Fidâ ise halk arasında bu bölgeye Irak-ı Acem dendiğini belirtir.⁹ XIV. yüzyılın önemli coğrafyacılarından Hamdullah Müstevfi ise Cibâl yerine Irak-ı Acem adını kullanması¹⁰ artık Cibâl adının terkedildiğini göstermektedir.

1. Coğrafi Durum

Bölgenin coğrafi konumu hakkında İslâm müellifleri birbirine yakın bilgiler vermektedir. Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) bölgeyi; "Bağdat'tan Cebel'e, Azerbaycan'a, Kâzvin'e Zencan'a, Kûm'a, Isfahan'a, Rey'den Taberistan'a, Cürcan'a, Sicistan'a ve Horasan'a doğru olan yerler ile Horasan'a, Tibet ve

Ağarı, İstanbul 2008, s. 56.

5 Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge 1930, s. 185-186.

6 Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1995, s. 99.

7 Zekeriyâ Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed, *Asâri'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdr, Beyrut 1998, s. 341.

8 Safiyüddîn Abdülmümin b. Abdülhakk El-Bağdâdî, *Merâsidi'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Vê'l-Bikâ*, C. I, çev. H. İbrahim Gök, TTK, Ankara 2014, s. 353.

9 Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ali, *Takvimü'l-Büldân*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniye, Kahire 1427, s. 469.

10 Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, London-Leiden 1915, s. 51.

Türkistan yolundan komşu olan bölgelerdir"¹¹ şeklinde tanımlamaktadır. İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra)'ye göre Cibâl, Mâh-ı Kûfe (Dinever) ve Basra'dan başlar, doğusunda Horâsân Çölü, Fars, İsfahan ve Huzistan'ın doğusu ve sınırları; batısında Azerbaycan ve sınırları, kuzeyinde Deylem hududu, Kazvîn ve Rey ve güneyinde Irak ve Huzistan bulunur. Kazvîn, Rey, Ebher ve Zencân, Deylem bölgesinde bulunurlar ve Cibâl'i yay gibi keserler.¹² Eserini İstahrî'den sonra telif eden İbn Havkal'ın verdiği bilgiler İstahrî'ye çok yakındır. Müellife göre Cibâl'in doğusunda Horasan Çölü, Huzistan, Fars ve İsfahan'ın doğu sınırları; batısında Azerbaycan; kuzeyinde Deylem, Kazvîn ve Rey ve güneyinde Irak ve Huzistan'ın bir kısmı bulunur. Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencan Cibâl'den ayrılarak Deylem bölgesine dâhil olur.¹³ 372 (982-83) yılında yazılan *Hudûdü'l-Âlem*'e göre Cibâl eyaletinin doğusunda Pârs sınırlarının bazı kesimleri, Kerkes Dağı Çölü ve Horasan'ın bazı kesimleri; güneyinde Horasan sınırları; batısında Irak ve Azerbaycan sınırlarının bazı kesimleri; kuzeyinde Deylemân Dağları bulunmaktadır.¹⁴ XIII. yüzyıl müelliflerinden Yakût el-Hamevî (ö. 626/1229)'ye göre bölge İsfahân, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dinever ve Karmîsîn (Kirmânşâh) ve Rey arasında bulunmakta olup büyük şehirlere ve geniş mıntikalara sahiptir.¹⁵ XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Zekeriyâ Kazvînî (ö. 682/1283)'ye göre Cibâl eyaletinin doğusunda Horâsân ve Fars Çölü; batısında Azerbaycan; kuzeyinde Hazar Denizi ve güneyinde Irak ve Hûzistan bulunur.¹⁶ Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331)'ya göre bölgenin batısında Azerbaycan, güneyinde Irak ve Huzistan, doğusunda Horâsân çölü, Fars bölgesi, kuzeyinde Deylem, Kazvîn ve Rey bölgeleri bulunur.¹⁷ Abdülhak Bağdâdî (ö. 739/1338-39) ise bölgenin İsfahan, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dinever ve Rey'in arasında kaldığını belirtmektedir.¹⁸

Cibâl bölgesinin yazları sıcak ve kışları soğuk karasal bir iklime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Abartılı olarak Cibâl bölgesinde, sivrisinek, yılan ve kurt bulunmadığını söyleyen Makdisî (ö. 390/1000 civarı) bölgenin yazları

11 Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s. 51.

12 İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, Dârü-Sâdr, Beyrut 1927, s. 195.

13 İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1938, s. 357.

14 *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrık ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sütüde, Kitâbhâne-yi Tehürî, Tahran 1983, s. 139-140.

15 Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 99.

16 Zekeriyâ Kazvînî, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 341.

17 Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 469.

18 el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Vê'l-Bikâ*, C. I, s. 353.

bir cennet, bir bahçe olduğunu, ancak kış günleri insanların yanaklarını çatlatan bir soğuk yaşandığını ve bu soğukluğun insanların ten renginin değişmesine yol açtığını belirtmektedir.¹⁹ Yâkût el-Hamevî, bazı idarecilerin Irak'ın yazlarının sıcaklığı, sivrisinek ve haşerelerinden dolayı bölgeyi yaz aylarında ikametgâh olarak kullandıklarını ancak bölgenin kışları soğuk olması nedeniyle Irak'ı tercih ettiklerini ifade etmektedir.²⁰ Zekeriyya Kazvîni ise Cibâl'i hava, su ve insanları yönünden zemin yüzündeki en iyi bölge olduğunu belirterek Irak padişahlarının yaz aylarında buraya geldiklerini belirtmektedir.²¹

Şekil 1, Cibâl Bölgesinin sınırlarını gösteren bir harita (Url-1)

1.2. Dağlar ve Nehirler

İsminden anlaşılacağı gibi bölgede çok sayıda dağ bulunmaktaydı. Bu dağlardan en önemlisi, İran'ın en yüksek dağı olan 5610 metre yüksekliğindeki Demâvend Dağı'dır. Bu dağ hakkında bilgi veren Mes'ûdî (ö. 345/956), dağın

19 Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü'r-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 396.

20 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 99.

21 Zekeriyya Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 341-342.

Rey ile Taberistân arasında olduğunu, 100 fersah uzaklıktan görüldüğünü ve tepesinin karla kaplı olduğunu ifade eder.²² İstahrî, Demâvend dağının yüksek bir dağ olduğunu, pek çok yerden görüldüğünü ve yüksekliği nedeniyle buraya çıkan birisi olmadığını söyler.²³ Benzer bilgileri veren İbn Havkal, Demâvend Dağı'nın diğer dağlara bitişmediği için gerçek yüksekliğinden daha az yüksek görüldüğünü belirtir.²⁴ Bizzat Demâvend Dağı'nı gören Ebû Dülef (ö. 1000 civarı) ise dağ hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Zirvesinde yaz ve kış kar eksik olmaz. Zirvesine Bivrasederler ve oraya, hatta yakınlarına kimse çıkamamıştır. Burası Mercu'l-Kale'den, Hemedân yokuşundan çıplak gözle görülebilir. Rey'den bu dağa bakıldığında çok yakın geliyor. Çok zahmet çekerek ve canımı tehlikeye atarak dağın yarısına tırmanabildim. Orada dağın içine incedim. Baktım ki büyük bir çeşme etrafında kükürt taş haline gelmiş, güneş ona vurunca ondan yansıma meydana gelir ve ateş gibi gözükür. Dağın eteklerinde, etrafında mezarlar olan çok eski bir binanın izine rastladım. Bu gösteriyor ki burası Sâsânî padişahlarının yaylaklarıymış. Şimdiye kadar kimse bu dağın tepesinin karsız olduğunu görmemiştir. Bu dağın yakınlarında sürme taşı madenleri (antimon), gümüş köpüğü, kurşun ve sac madenleri vardır”*²⁵

Ünlü seyyah Nasır Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) ise Demâvend Dağı'ndan şöyle bahseder: *“Bir kubbeye benzer ve ona Levasan derler. Üstünde bir kuyu vardır, nşadırın ve kükürdün oradan çıktığını söylerler. Halk öküz derisini götürüp nşadurla doldururlar, dağ başından aşağı yuvarlarlar. Yoldan indirmeye imkân yoktur”*²⁶

Ebû'l-Fidâ, Demâvend dağının Rey amilliğinin kuzey sınırı olduğunu, Sâve şehrinden görünebildiğini, kimsenin bu dağa çıkamadığını ve dağın zirvesinde dumanın tüttüğünü belirtir.²⁷ Zekeriyâ Kazvîni, dağın Rey şehrine yakın olduğunu, zirvesine çıkılmadığını ve Dağın yakınlarında sürme madeni bulunduğunu ifade etmektedir.²⁸ Hamdullah Müstevfi (ö. 740/1340'tan sonra), bu dağın Rey'in doğusunda bulunduğunu, 100 fersahlık mesafeden görüldüğünü, etrafının 20, yüksekliğinin 5 fersah olduğunu, yazın karların erimesinden dolayı dağ içinde gölün oluştuğunu,

22 Mesûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 74-75.

23 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 202.

24 İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 325.

25 Ebû Dülef, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 105-106.

26 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 6.

27 Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 484-485.

28 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 345.

çok sık çığ yaşandığını ve bu çığdan dolayı çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini belirtir.²⁹

Sekil 2, Kum şehrindeki Dırgeçin Kervansarayından Demâvend Dağı'nın görünüşü (Url-2)

Bölgede yer alan diğer bir dağ ise günümüzde Kirmanşah sınırları içinde yer alan 2.800 metre yüksekliğindeki Bisütûn Dağı'dır. Bu dağ, Bisütûn yazıtı ve Ahameniş kralı Büyük Daryuş'un M.Ö. 500 civarında kahramanlıklarını anlattığı kaya kabartması ile ünlüdür. Aynı zamanda bu dağ Hüsrev ile Şîrin efsanesinin yaşandığı yerdir. İstahrî bu dağ hakkında şunları söyler: “*Bisütûn Dağı, engebeli bir dağdır ve zirvesine ulaşmak imkânsızdır. En üstü ile en altı şekil verilmiş gibi düzdür. Yerden sivildiği yerleri oyulmuş gibi çok sayıdadır. Görüntüsü ise dümdüzdür. Kimileri, kısıraların bu dağı güçlerini ve saltanatlarını göstermek amacıyla pazar yeri olarak kullandıklarını düşünür. Bu dağın ön yüzünde, yolun yakınlarında mağaraya benzeyen bir yer ve suyu akan bir pınar vardır. Burada en güzel hayvan resimlerinden biri mevcuttur. Bu resmin Şîbdîz denilen bir hayvan üzerinde kısıra resmi ile Şîrîn'in resmi olduğu sanılır*”.³⁰

29 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 194.

30 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203; İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 187.

İbn Havkal ise Bîsütûn Dağı hakkında şunları söylemektedir: “Sarp zirvesine çıkılmaz bir dağdır. Nişabur’dan Hulvân’a gelen hac yolu bu dağın alt tarafının bir kısmından geçer. Dağın yüzü baştan aşağı çiplak kaygandır; bu şekle sokulmuştur. Rey’den Hulvan’a kadar bu şekildedir. Hatta yerden itibaren bir bölümü yontulmuş gibidir. Câhiz, ‘Kitabü’l-Büldân’ isimli eserinde dediğine göre, kısıralardan biri gücünü göstermek için bu dağın içinde bir çarşı kurmak istedi. Bu dağın yamacında Irak’a giden yol yakınında mağaraya benzer bir yer vardır; bu mağarada akarsu gözü bulunur. Burada çok güzel bir binek hayvanı resmi vardır. Bu resmin kısıranın Şibbaz denen atının resmi olduğu söylenir. Üzerinde kısıranın mağarasının tavanında eşi Şîrîn’in resmi vardır”.³¹

Zekerriyya Kazvîni, “Bîsütûn Dağı Hemedân ve Hulvân arasındadır. Yüksek bir dağdır ve tepesine çıkılmaz. Dağın tepesinden aşağıya kadar düzdür; sanki tıraşlanmıştı. Onun çevresi üç günlük yol mesafesindedir. Ferhâd’ın Şîrîn için oyduğu dağ burasıdır. Hüsrev Pervîz’in atı Şebdîz’in üzerinde olduğu ve Şîrîn’in de sureti bu dağda oyuludur” demektedir.³² Hamdullah Müstevfi ise eserinde şunları belirtir: “Bîsütûn Dağı, Kürdistan’dadır. Çok meşhur bir dağdır. Siyah taşlarla kaplıdır. 20 fersahlık bir mesafeden zirvesi görünür. Etrafı 20 fersaktır. Bu dağın zirvesi, yaklaşık beş yüz metre karelik bir düzlüktür. Burada çesmeler vardır. Ziraat da yapılır. Moğol hükümdarı Olcaytu’nun emriyle, mühendisler Bîsütûn Dağı’nın etrafını ölçmüşlerdir. Etrafı, 4.800 hayyatî metresi gelmiştir. Bu dağın eteklerinden büyük bir su çıkar. Bu su, 2–3 değirmeni döndürebilir. Bu suyu, biriktirmek amacıyla önüne bir set yapılmıştır. Bu setin kalıntıları hâlâ yerinde duruyor. Bu dağın diğer tarafına, küçük bir set daha yapılmıştır. Burada da, birkaç değirmeni döndürecek su vardır. Bu sete, Şebdîz Saffası denir. Hüsrev, Şîrîn, Ferhat, Rüstem ve İsfendiyar’ın yüzleri, setin taşlarına çizilmiştir. Burada, pek çok altın, gümüş ve çeşitli eserler bulunmuştur”.³³

31 İbn Havkal, *Süretü’l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 324.

32 Zekerriyyâ Kazvîni, *Asârü’l-Bilâd ve Abbârü’l-İbâd*, s. 342.

33 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 192-193.

Şekil 3, Bisütun Dağı üzerinde yer alan Abameniş hükümdarı I. Dâryûş tarafından yaptırılan Bisütun Yazıtı (Url-3)

Müellifler bölgede bulunan başka dağ isimlerinden de bahseder. Her ne kadar İstahrî, Erdebil tarafından bulunan ve Cibâl'e ait olmayan Sebelân Dağından bahsederek Demâvend Dağı'ndan yüksek olduğunu belirtirse de hatalıdır.³⁴ Öte yandan Zekeriyâ Kazvîni bölgede çok sayıda dağ olduğunu söyleyerek Ervend Dağı'nın Hemedân'a bakan yeşil bir dağ olduğunu³⁵ Rey ve Kum arasında Kerkes Dağı, Nihâvend Dağı, Yele Beşem Dağı gibi diğer dağların da bulunduğunu ifade etmektedir.³⁶ Hamdullah Müstevfî ise Hemedân yakınında bulunan Elvend Dağı, Kazvîn'de bulunan Berçîn Dağı, Sâve'de bulunan Sâve Dağı, Rey'de bulunan Taberek Dağı, Vatanz ve Müfaze yakınlarındaki Kerges Dağı, Kum ve Âve arasında Nemaklan Dağı'ndan bahseder.³⁷

Cibâl bölgesinin coğrafi konumundan dolayı su kaynakları azdır. Bölgenin en önemli nehri *Hudûdü'l-Âlem*'de tarlaları sulamak için kullanıldığı ifade edilen İsfahan'daki Zâyenderûd'dur.³⁸ İstahrî, Cibâl bölgesinde içinden küçük veya büyük bir gemi geçebilecek kadar büyük bir nehrin bulunmadığını belirtir.³⁹ İbn Havkal, İsfahân'da bulunan Zerrinrûd (Zâyenderûd)'dan

34 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

35 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 342.

36 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 346-347.

37 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 191 vd.

38 *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşruk ile'l-Mağrib*, s. 140.

39 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 202; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 186-187.

bahsederek nehrin Hânân'da bulunan yüksek bir dağın dibinden çıktığını, suyunun tatlı olduğunu, her iki yakasında köşkler kurulduğunu belirtir.⁴⁰ Zâyenderûd'un yanında Rey'deki Sûrîn (Rûde) ve Cîlâbâd (Gîlâbâd) nehirleri, Kum'daki Kum Nehri, Kazvîn'deki Vâdîü'l-Kebîr ve Vâdî Seyrem nehirleri, Ebher'deki Ebher Nehri; Zencân'daki Zencân Nehri, Ebher ve Zencân arasında bulunan Sefîd Rûd (Ak Nehir) Nehri, Âbah yakınındaki Harrakan Nehri, Kerec yakınlarındaki Kerec Nehri ve diğer bazı nehirler bölgenin önemli su kaynakları arasında idi. İstahrî ve İbn Havkal'a göre Cibâl bölgesinde bir göl bulunmamakla birlikte herhangi bir göle kıyısı bulunmuyordu. Cibâl şehirleri ve yerleşim yerlerinin çoğu yüksek dağlar ve sarp yerlerdi ve Hemedân, Rey ve Kum arasında kalan yerlerin çoğu ova olup dağlık alan azdı.⁴¹

Şekil 4, Zâyenderûd Nehri ve Safevîler zamanında inşa edilen Siyose (Otuş Üç) Köprüsü (Url-4)

40 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 363, 365.

41 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 202; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 186-187; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 370.

2. Cibâl Bölgesinin Şehirleri ve Beldeleri

İran'ın merkezi bir konumunda yer alan bölgede tarih boyunca çok önemli konumda yer alan birçok şehir bulunmaktadır. İsfahan, Rey, Hemedân, Karmisin (sonraki Kirmanşah) gibi Eski çağdan itibaren İran tarih ve medeniyetinde büyük bir yer edinmiş şehirlerin Cibâl'in en mühim şehirleri olduğunu söyleyebiliriz. Müellifler bölgede bulunan şehirlerin sayısında farklı rakamlar vermişlerdir. Bölgeyi Bilâd-ı Pehleviyî'nin olarak niteleyen İbn Hurdazbih, burada Rey, İsfahan, Hemedân, Dinever, Nihavend, Mihricânkuzak, Masebezan ve Kazvîn şehirlerinin bulunduğunu ifade eder.⁴² İbn Nedîm, Pehleviyye'yi İsfahân, Rey, Hemedan, Nihâvend ve Azerbaycan olmak üzere beş kısma ayırmıştır.⁴³

Makdisî, Cibâl Bölgesi'ni üç şehir ve yedi nahiye olarak göstermiştir. Bunlar Rey, Hemedan ve İsfahan şehirleri ile Kum, Kâşân, Saymere, Kerec, Mâh-ı Kûfe (Dinever)⁴⁴, Mâh-ı Basra (Nihavend)⁴⁵, Şhrizûr nahiyeleridir.⁴⁶ İstahrî ve İbn Havkal'e göre bölgenin meşhur ve büyük şehirleri Hemedân, Dinever, İsfahân ve Kum'dur. Bunun yanında Kâşân, Nihâvend, Lûr, Kerec, Burc gibi küçük şehirleri de vardır. Ancak İstahrî ve İbn Havkal, Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencan'ı Cibâl bölgesine dâhil etmeyerek Deylem bölgesi içinde göstermişlerdir.⁴⁷ Bununla birlikte İslâm coğrafyacılarının çoğuna göre Rey şehri Cibâl bölgesinde yer almaktadır. Ebû'l-Fidâ, bazı coğrafyacıların, Deylem dağları tarafından kuşatıldığı için Rey'i Deylem bölgesinden saydıklarını ifade etmiştir.⁴⁸ İbn Rüste, Cibâl Bölgesi'nin şehirlerini Mâsebezân, Mihricankazek, Mâhü'l-Kûfe (Dinever), Mâhü'l-Basra (Nihâvend), Hemedân ve Kum olarak göstermiştir.⁴⁹ Zekeriyâ Kazvîni, bölgenin şehirlerini İsfahan, Rey, Hemedân ve Kazvîn olduğunu söyler.⁵⁰ Ebû'l-Fidâ, bölgenin en önemli şehirlerinin Hemedân, Dinever,

42 İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden-Brill 1889, s. 57.

43 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 24-25.

44 Yakûbî'ye göre bölgenin fethine katılan ve Kufe'de bulunan ordunun giderleri bu şehrin vergilerinden karşılandığı için, "Kufe'nin arpalığı anlamına" Mahu Kufe denilmiştir. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s. 53.

45 Muâviye b. Ebû Süfyan döneminde Nihâvend gelirleri Basralılar'a tahsis edildi ve şehir Mâhulbasra diye anılmaya başlanmıştır. Ahmed b. Yahyâ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 348.

46 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü't-Takasim)*, s. 385.

47 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 195; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 358.

48 Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ali, *Takvimü'l-Büldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 324.

49 İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*, Dâru Sâdr, Beyrut 1892, s. 106.

50 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 342.

İsfahan ve Kum olduğunu ve Kâşân ve Nihâvend'in bunlardan küçük olduğunu belirtmiştir.⁵¹

Müelliflerin verdikleri bilgilere göre Ortaçağ İslâm döneminde Cibâl bölgesinin en önemli ve meşhur şehirleri Rey, İsfahân, Hemedân ve Karmisin (Kirmanşah)'dir. Rey şehri X. ve XI. yüzyıllarda Büveyhîler ve Selçuklulara başkentlik yapmıştır. Yine Hemedan şehri XII. yüzyılda Irak Selçuklularına başkentlik yapmıştır. Ancak bu dönemde eyaletin en büyük ve en mamur şehrinin İsfahân olduğu göze çarpmaktadır.⁵²

3. Cibâl Bölgesinin Tarihine Genel Bir Bakış

Cibâl bölgesi Eskiçağdan itibaren önemli bir yere sahipti. Eyaletin tarihi Medlere kadar uzanmaktadır. Medler genellikle bölgenin önemli şehirlerinden Rey, İsfahan, Hemedân gibi şehirlerde yaşamaktaydı.⁵³ Medlerden sonra Eşkanîler (Partlar), Cibâl eyaletinde hüküm sürmeye başladılar. Onlar zamanında bu bölgeye Bilâd-ı Mâh denilmekteydi.⁵⁴ Partlar uzun yıllar eyalet üzerinde hüküm sürmüşler ve Hemedan, İsfahan ve Rey gibi şehirleri başkent olarak seçmişlerdir. Cibâl bölgesinin Büyük İskender'in İran'ı fethetmesinden sonra Büyük Media olarak adlandırılan topraklara tekabül ettiği de belirtilmektedir. Media ismi Yunanlıların tarih ve coğrafya eserlerinde geniş bir yansımaya sahiptir.⁵⁵ Sâsânîler dönemine geldiğinde Enûşîrvân zamanında İran dört kısma bölünmüştü⁵⁶ ve Cibâl bölgesinin şehirleri dört kısma taksim edilmişti.⁵⁷ Sâsânî döneminin sonlarındaki idari taksimatlarda Med (Pehlevi dilinde Mah) adı, batıda Hulvan geçidinden doğuda Nihavend'e kadar uzanan daha küçük bir araziye ifade ediyordu ve Kâren hanedanının hükümdarları buraya hükmediyordu.⁵⁸

Müslümanların Cibâl Eyaleti ile ilk temasları 16/637 yılında yaşanmıştır. Hz. Ömer zamanında İslâm ordusu Celûlâ Muharebesini kazandıktan sonra

-
- 51 Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, s. 325.
 52 Guy Le Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 245.
 53 İgor M. Diakonoff, *Târih-i Mâd*, çev. Kerim Keşâverz, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1345, s. 127-128.
 54 Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsariü'l-Bakıye)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 156.
 55 Ali Kerem Hemedânî, "Cibâl", *Dâiretü'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XVII, Tahran 1388, s. 445.
 56 Arthur Christensen, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, çev. Reşid Yâsemi, Donyâ-yı Kitâb, Tahran 1368, s. 470.
 57 Abbâs Kadiyânî, *Ferheng-i Câmî-i Târih-i İran*, C. I, İntişârât-ı Ârven, Tahran 1387, s. 172, 370.
 58 Joseph Marquart, *Eranshahr*, Berlin 1901, s. 19.

Hulvân şehrini barış yoluyla ele geçirmiştir (18/639). Cibâl bölgesinin bir şehri olan Hulvân'ın ele geçirilmesiyle Müslümanlar'ın bölge üzerindeki ilk temasları başlamıştır. “Fethü'l-Fütûh (Fetihlerin Fethi)” olarak adlandırılan 21/642 yılında yapılan Nihâvend savaşından sonra bölgenin fethi tamamen Araplara açılmıştır. Bununla birlikte bölgenin şehirlerinin tam olarak ne zaman Arapların eline geçtiği konusunda farklılıklar vardır. Bosworth'a göre 639 yılında Hûlvân'ın fethedilmesinin ardından sırasıyla 640 yılında Nihâvend, 642 yılında Dinever ve Kirmânşah, 644-45 yılında Isfahan, Hemedân, 642-44'te Kâzvin, 644-45'te Rey şehirleri fethedilmiştir.⁵⁹ Buna binaen Cibâl bölgesinin şehirlerinin 639-645 yılında ele geçirildiğini söyleyebiliriz.

Arapların 642'de Nihâvend'de kazandıkları zaferden kısa bir süre sonra ele geçirdikleri Dinever ve Nihâvend şehirleri, Arapların Batı İran'ı fethettikleri bu genişleme döneminde özel bir öneme sahipti. Dinever şehri Mâh el-Kufe; Nihâvend şehri Mâh el-Basra olarak tanındı ve bu şehirlerden elde edilen gelirler, kuzeye, Kafkasya'ya ve Horasan'a doğru sefer yapan Arap savaşçıların bakımına tahsis edildi. Fethedilen şehirler Arap garnizonlarına sahip oldu, böylece Araplar orada kalıcı bir nüfus unsuru haline geldi ve Arap şefler kırsal mülkler edindi.⁶⁰

Hız. Ömer zamanında fethine başlanan bölgenin tam anlamıyla Hız. Osman zamanında hâkimiyetin tesis edildiği söylenebilir. Çünkü bazı şehirlerde zaman zaman isyanlar çıkmış ve Müslümanlar yeniden bu şehirleri ele geçirmek zorunda kalmışlardır. Emevîler Devleti'nin kuruluşunun ardından bölge Emevîler tarafından gönderilen valilerce idare edilmiştir. Ancak bu dönemde Cibâl muhaliflerin sığındığı bir bölge durumundadır. Nitekim Abbâsî ihtilali sırasında Cibâl bölgesinden birçok kişi Abbâsîler yanında yer alarak Emevîlere karşı mücadele etmiştir. Ancak Abbâsîler zamanında Ebû Müslim Horasanî'nin öldürülmesinin ardından bölgede birtakım isyanlar çıkmıştır. Bölgede çıkan isyanların en ünlüsü Halife Memûn zamanında ortaya çıkan Bâbek el-Hürremî isyanıdır. Bu isyan, Abbâsîleri çok uğraştırmış Cibâl'de meydana gelen karışıklıkların ana nedenini oluşturmuştur. 22 yıl devam eden bu isyan ancak Halife Mutasım zamanında bastırılabilmiştir.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîler Devleti'nin zayıflamasının ardından İran'da ortaya çıkan mahalli devletler döneminde bölgede çeşitli karışıklıklar yaşanmıştır. Nitekim Hasanveyhîler, Sacoğulları, Sâmanîler, Ziyârîler, Buveyhîler, Kakaveyhiler gibi hanedanlar bölgeyi ele geçirmek için yoğun gayret göstermişlerdir. XI. yüzyıldan itibaren ise Bozkır kökenli

59 C. E. Bosworth, “Jebâl”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Last Update: April 13, 2012.

60 Bosworth, “Jebâl”.

devletlerin hâkimiyetine geçmiştir. Gazneliler, Selçuklular, Harezşahlar, İldenizliler, İlhanlılar, Timurular, Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi devlet ve hanedanlıkların, Cibâl Bölgesinde hâkim oldukları görülmektedir.

Etnik ve Dini Durum

İslâm öncesi dönemde Fars nüfus ekseriyeti oluşturuyordu. Bunun yanında İsfahan başta olmak üzere diğer şehirlerde Yahudiler yaşıyordu. Ancak İslâm fetihlerinin ardından tüm İran'da olduğu gibi bölgenin etnik ve dini yapısı değişti. Zerdüştiliğe mensup birçok kişi İran'ın doğusuna ve Hindistan'a göç etti. Buna karşın Cibâl bölgesinin çeşitli şehirlerinde Arap garnizonlarının kurulması neticesinde birçok Arap asker bölgeye geldi. Buna ilaveten sivil Arapların da bölgeye göç etmesi neticesinde Arap nüfus sürekli arttı. Emevîler zamanında özellikle Kûfe ve Basra gibi Hz. Ali taraftarı olan, Emevî aleyhtarı olan bazı kabileler Kum ve Kâşân gibi şehirlere göç etmesi sonucunda bölgedeki Arap nüfusu daha da çoğaldı. IX. yüzyıl müelliflerinden Ya'kûbî, Cibâl bölgesinin Arap ve Acemlerden oluştuğunu bildirmektedir.⁶¹ Öte yandan müelliflerin verdikleri bilgilerden Cibâl bölgesinin batısında, başta Şehrûzûr, Hûlvân, Saymara, Sührevend gibi şehirler olmak üzere Kürtler de yaşamaktaydı. Ancak XI. yüzyıla gelindiğinde Gaznelilerin Rey şehrini ele geçirmesinin akabinde Cibâl bölgesinin diğer şehirlerine nüfuz etmesinin ardından Türkmenler bölgeye gelmeye başladı. Özellikle Sultan Mes'ûd döneminde, Selçukluların kuruluşunda birçok Türkmen yağma amaçlı bölgeye gelmiştir. Selçukluların kuruluşundan sonra ise Cibâl'in Selçuklulara geçişi ile birlikte bölgedeki Türk nüfus artış göstermiştir. Bu durum sonraki yüzyıllarda da devam etmiş XIII. yüzyılda Moğolların İran'ı ele geçirmesinin ardından bozkır kökenli birçok kabile Cibâl bölgesine gelmiştir.

Makdisî'ye göre bölgedeki şehirlerin âdetleri dilleri ve lehçeleri birbirinden farklılık göstermekteydi ve bölgedeki dilleri en iyi ve düzgün kullanan Rey halkı idi. Öte yandan en güzel ten rengine sahip olan halk Rey halkıydı ve diğer şehirlerin insanlarının ten rengi daha esmerdi. Buna karşın İsfahan halkını kötüleyen müellif onların ahmak, kaba ve çirkin olduğunu ve Muaviye konusunda aşırıya kaçtıklarını belirtmektedir.⁶²

İslâm'dan önce bölgenin hâkim dini Zerdüştilik idi ve birçok şehirde çok sayıda ateşkede bulunuyordu. Ancak İslâm dininin İran'da yayılmasının ardından Zerdüştilik azınlık duruma düştü. Buna karşın İslâm hâkim din oldu ve bölgede çok sayıda cami ve mescid inşa edildi. Bunların haricinde başta İsfahan olmak üzere bölgenin birçok şehrinde Yahudiler yaşamaktaydı. Buna

61 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s. 51.

62 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü'r-Takasim)*, s. 398-399.

ilaveten Hıristiyanlar da az sayıda olmalarına rağmen bölgede faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Sonraki dönemlerde İslâm içerisinde çeşitli mezheplerin ortaya çıkması, Cibâl bölgesinde de kendisine taraftar buldu. Emevîler zamanında Haricilik mezhebi mensuplarına uygulanan baskı sonucunda çok sayıda Cibâl bölgesine göç etti ve burada taraftar buldu. Bundan daha da önemlisi bilhassa Basra ve Kûfe'de Hz. Ali ve ailesinin taraftarı olan çok sayıda Arap zalim lakabıyla meşhur Emevîlerin Irak valisi Haccac zamanında Kum şehrine göç etti. Araplar zaman içerisinde Kum'da hâkimiyeti ele geçirdiler ve burada Şiîliğin temellerini attılar. Kum şehrine yakın olan Sâve, Kâşân, Rey gibi Cibâl bölgesinin şehirleri bundan birinci derecede etkilendi ve bu şehirde Şiî mezhebine mensup insanların sayısı daha da arttı. Bunun dışında Mutezile ve diğer bazı inançlara sahip insanlar da bulunmaktaydı. Bölgede mutaassıp Hanbeli ve Neccarîlerin bulunduğunu söyleyen Makdisî Muaviye'ye sevgide aşırıya kaçtıklarını belirtmektedir.⁶³

Ekonomik Durum

Bölge halkı genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlıyor, çeşitli meyveler, pamuklu ve ipekli giysiler, safran ürettiyordu. Bölge insanları çoğunlukla koyun yetiştirmekte, süt ürünleri ile beslenmekte, süttten yoğurt ve peynir gibi ürünler elde ederek çevreye satmaktaydılar.⁶⁴ Makdisî'ye göre bölgenin bitkisi safran; ağaçları ceviz ve incirdi. Horasan'a bu bölgeden kurutulmuş et götürülmekteydi.⁶⁵ Zekeriyâ Kazvîni bölgede hurma, narenc ve turunç gibi bitkilerin yetişmediğini ve fil ve camus gibi hayvanların yaşayamadıklarını belirtmektedir.⁶⁶

İstahrî ve İbn Havkal'e göre Cibâl bölgesinin en bereketli, en geniş ve en kalabalık şehri İsfahân'dı.⁶⁷ Cibâl bölgesinde en çok mal taşınan yer İsfahan idi. En fazla yük devesinin İsfahan'da bulunması şehrin ticari büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.⁶⁸ Şehirde bulunan el-Attâbî, el-Veşâ/el-Veşî ve ipekli ve pamuklu kumaşlar Irak, Fars, Horasan ve diğer yerlere götürülüyordu. Aynı zamanda şehirde üretilen safran ve diğer meyveler Irak'a gönderiliyordu.⁶⁹

63 Makdisî, *a.g.e.*, s. 384.

64 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 372-373; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

65 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü't-Takasim)*, s. 384.

66 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 342.

67 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 362; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 198.

68 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 362.

69 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 198.

İbn Havkal'a göre bölgede çoğunlukla altın; bunun yanında az da olsa gümüş para da kullanılmaktaydı. Hemedân ve Mâhât menni 400 dirhem ölçüsündeydi.⁷⁰ Makdisî'yi göre Cibâl bölgesine ait şehirlerde birbirinden farklı ölçü ve tartı birimleri kullanılmaktaydı.⁷¹

İbn Hurdazbih, Kazvîn şehrinin haracının 1.200.000 dirhem olduğunu belirtir.⁷² Bölgede İsfahan ve civarı dışında vergiler ağır ve çok değildi. Rey'in haracı 10 milyon; Dînever'in haracı 3 milyon; Kum'un haracı 2 milyon; Kazvîn, Ebher ve Zencân'ın haracı 1.628.000; Saymere'nin haracı 3.100.000 ve Kâşân'ın haracı 1 milyon ve Demâvend'in haracı ise 10 milyon dirhemdi.⁷³

Müellifler bölgedeki çeşitli madenlerden bahsederler. İstahrî ve İbn Havkal'a göre İsfahan yakınlarında rastık/sürme/antimon madeni dışında Cibâl bölgesinde altın, gümüş veya başka bir madenin varlığı bilinmemektedir.⁷⁴ Makdisî'ye göre Kûhistan'ın kırsal, Teymeretü'l-Suğrâ ve Teymeretü'l-Kübrâ'da altın ve gümüş yatakları vardı. Yine Kûhistan'da mumya madeni, Sâğend'de Mısır'daki kadar iyi Zâc madeni, İsfahan'da ise antimon yatakları bulunuyordu.⁷⁵

70 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 372; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

71 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü'r-Takasim)*, s. 397-398.

72 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 57.

73 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü'r-Takasim)*, s. 400.

74 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 372-373; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

75 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü'r-Takasim)*, s. 397.

Kaynakça

- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ: *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Birûnî, Ebu Reyhan: *Maziden Kalanlar (el-Âsariü'l-Bakriye)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Bosworth, C. E., "Jebâl", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Last Update: April 13, 2012.
- Christensen, Arthur: *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, çev. Reşid Yâsemi, Donyâ-yı Kitâb, Tahran 1368.
- Diakonoff, İgor M.: *Târîh-i Mâd*, çev. Kerîm Keşâverz, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1345.
- Ebü Dülef: *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, çev. Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali: *Takvimü'l-Büldân*, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniye, Kahire 1427; Türkçe trc. *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- El-Bağdâdî, Safiyüddin Abdülmümin b. Abdülhakk: *Merâsidiü'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Vê'l-Bikâ*, C. I, çev. H. İbrahim Gök, TTK, Ankara 2014.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni: *Nüzhetü'l-Kulûb*, Nşr. Guy Le Strange, London-Leiden 1915.
- Hemedânî, Ali Kerem: "Cibâl", *Dâiretü'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XVII, Tahran 1388, s. 445-446.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sütûde, Kitâbhâne-yi Tehûrî, Tahran 1983.
- Hüsrev, Nâsır-ı: *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.
- Hüsrevî, Hüsrev: "Cibâl", *Dâneşnâme-i Cibân-i İslâm*, C. IX, Tahran 1384, s. 537.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal: *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1938; Türkçe trc. *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah: *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden-Brill 1889; Türkçe trc., *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî: *el-Fibrîst*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dâriü'l-Mearifê, Beyrut 1417.
- İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer: *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise*, Dâru Sâdr, Beyrut 1892.

- İstahrî, İbrahim b. Muhammed: *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, Dâru-Sâdr, Beyrut 1927; Türkçe trc. *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Kadiyânî, Abbâs: *Ferheng-i Câmi-i Târîh-i İran*, C. I, İntişârât-ı Ârven, Tahran 1387.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed: *İslam Coğrafyası (Absenü't-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Marquart, Joseph: *Eransbahr*, Berlin 1901.
- Mesûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali: *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- Strange, Guy Le: *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge 1930; Türkçe trc. *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk: *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî: *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1995.
- Zekeriyyâ Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed: *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdr, Beyrut 1998.

Görsel Kaynaklar

Url-1: <https://de.wikipedia.org/wiki/Dschib%C4%811>

Url-2: <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D9%85%D8%A7%D9%88%D9%86%D8%AF#>

Url-3: https://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Behistun

Url-4: <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B2%D8%A7%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%87%E2%80%8C%D8%B1%D9%88%D8%AF#>

